

Nurullah Ardıç

Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century

Routledge, 2012, 408 s.

Harun Küçükalaadağlı

İstanbul Şehir Üniversitesi

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde din ve devlet arasındaki ilişkiler, gerek resmî tarih yazımının gerekse bu alanda yapılan araştırmaların en kritik meselesini teşkil etmektedir. Modernleşme tezinin etkisiyle, tüm bu süreci, iki kurum arasında süregelen mücadele üzerinden okuyan yaklaşımların yanında; genel olarak Şerif Mardin ile başlayan, Eric J. Zürcher, Kemal Karpat gibi isimlerle devam eden, Türk modernleşmesine alternatif bakış açısı getirerek süreci daha karmaşık ve indirgemecilikten uzak okumaya çalışan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu süreci 18. yüzyılın sonlarından başlayarak inceleyen *Islam and the Politics of Secularism*'de birincileri "çatışma paradigması", ikincileri ise "intibak paradigması" şeklinde sınıflandıran Nurullah Ardıç, argümanlarını bu sınıflandırma üzerinden ifade etmektedir.

Kitabın genel giriş mahiyetindeki birinci bölümünde yazar, çalışmanın temel iddiasını özetlerken, aynı zamanda sahip olduğu teorik zemini ve araştırma yöntemini de açıklamakta ve geniş bir literatür tasnifi ve eleştirisi yapmaktadır. Bölümün başında verdiği ve kitabın da ilk cümleleri olan, kamuoyunun da çok iyi bildiği bir örnek aslında kitabın çıkış noktasını ve ana iddiasını özetlemektedir. Burada yazar, Recep Tayyip Erdoğan'ın Ziya Gökalp'e ait o meşhur mısraları okuması sebebiyle hapse girmesi ve siyasi yasaklı hale gelmesine atf yapmaktadır. Dolayısıyla yazarın çıkış noktası

şu sorularla özetlenebilir: Nasıl oldu da Türkiye’de sekülerleşmenin en önemli aktörlerinden biri olan Gökalp böyle bir şiir yazabildi? Gerçekten bu satırları inanarak yazdıysa nasıl oldu da sekülerist olarak addedilebildi? Ya da gerçek manada bir sekülerist ise niçin böyle bir şiir yazdı? Literatür tartışması bağlamında Ardıç ilk olarak, din sosyolojisindeki, modernleşme ile birlikte dinin etkisinin ortadan kaybolacağını veya başta siyaset ve ekonomi olmak üzere kamusal alanda etkisinin azalıp özel alan ile sınırlı hale geleceğini iddia eden klasik ve neo-klasik tezleri ele alır. Bu tartışmalara ek olarak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilk yaklaşıma karşı ortaya çıkan “din ekonomileri” gibi yeni yaklaşımları da inceler. Yazar burada genel anlamda dinin dünyevî kurumlardan tamamen ayrışacağı ve yok olacağı tezine karşı çıkararak alternatif literatüre vurgu yapar (s. 11-14). Bu iki yaklaşımı tartıştıktan sonra kitabın ana konusu olan hilafetin merkezi (Türkiye) ile çevresindeki (Hindistan, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika) sekülerleşme sürecini ve literatürünü “çatışma (*conflict*) paradigması” ve “ıntıbak (*accommodation*) paradigması” şeklinde kavramsallaştırdığı karşıt iki ana yaklaşım üzerinden mukayese eder (s. 15-26).

Çalışmanın yönetsel yaklaşımı bağlamında, sosyolojik çalışmalarda tarihsel verilerin gerekliliğine inanan Ardıç, çalışmasında makro seviyede tarihsel-mukayeseli analiz yöntemini kullandığını belirterek bunu da kendi içinde üç boyuta ayırır: Birinci boyutta hilafet tartışmaları bağlamında ortaya çıkan aktörleri “seküleristler”, “modernist İslamcılar” ve “gelenekselci İslamcılar” şeklinde sınıflandırır. Zamansal mukayese boyutuyla, çalışmanın incelediği dönemi 1908-24 ana dönem olmak üzere ondokuzuncu yüzyılın başlarından 1930'lara kadar getirmektedir. Mekânsal boyutta ise “hilafetin merkezi” Türkiye’ye odaklanırken aynı zamanda “hilafetin çevresi” olarak kabul ettiği Hindistan, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika’yı da ele alır. Yazar ikinci bir araştırma yöntemi olarak da söylem analizini kullanır. Bu çerçevede Foucault’nun “söylem stratejisi” kavramına başvuran yazar, aynı zamanda bu kavramı daha rafine hâle getirmek için “meta-söylem stratejisi” ve “söylem tekniği” kavramlarını da üreterek resmî belgeleri, parti programlarını ve siyasi ve entelektüel aktörlerin söylemlerini bu yöntemlerle inceler (s. 30-36).

“Modernization, Religion and the Ottomans” başlıklı ikinci bölüm, onsekizinci yüzyılın sonlarından 1930'lara kadar gelen süreçte Osmanlı-Türk modernleşmesinin ana hatlarını çizmektedir. III. Selim’in reformlarından Cumhuriyet devrimlerine, kısa bir Osmanlı modernleşmesi tarihi sunarak başlayan bu bölüm, Tanzimat ve Islahat fermanları, 1876, 1921 ve 1924 anayasaları üzerinden, birincil ve ikincil kaynaklara dayanarak İslami söylemin bir meşrulaştırma aracı olarak modernleşme sürecine etkisini inceliyor. Bu bölümün dikkati çeken bir diğer konusu ise, yazarın Ziya Gökalp

başta olmak üzere diğer entelektüeller ve devlet ricali ile medyanın modern kavram ve politikaları meşrulaştırmada İslami söylemi seküler bağlam içinde kullanmalarını örneklerle incelemesidir. Özellikle Gökalp'in "İctimai Usul-i Fıkıh" projesine değinen yazar, Gökalp'in çalışmalarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek bu projenin amacının fikhî (İslam hukuku) sosyolojinin verilerine dayanarak yeniden kurmak olduğunu iddia etmektedir (s. 68-75). Yazarın vurguladığı bir diğer husus ise, çalışmasının sekülerleşme sürecini tüm yönleriyle değil yalnızca siyasi ve hukuki kurumların ve söylemin sekülerleşmesi boyutuyla incelediğidir.

Kitabın sonraki bölümleri çalışmanın ampirik örnek-olayı hilafet kurumunun seküler dönüşümüne ve ortadan kaldırılmasına odaklanır. İlk olarak "The Caliphate Question: Historical and Discursive Context" başlıklı üçüncü bölümde hilafetin kısa bir tarihini veren yazar, bu bölümün ilerleyen kısımlarında kitabın yöntemini açıklarken sınıflandırdığı aktör, söylem ve stratejileri ele alır. Hilafetin merkezi ve hilafetin çevresi coğrafi ayrımı ile üç grubun (seküleristler, modernist İslamcılar, gelenekselci İslamcılar) yirmi farklı söylem stratejisi ve tekniklerini karşılaştırmalı olarak inceler. Yazara göre bütün bunların üzerinde yer alan "İslami meşrulaştırma", bütün aktör ve grupların kullandığı ortak meta-söylem stratejisidir (s. 86). Ayrıca 20 stratejiden bazıları farklı gruplara aitken, üç tanesi de bütün gruplar için ortaktır (Tablo 3.2, s. 97). İlk olarak, kutsal metinlere atıf yoluyla ayet ve hadisler, içinde buldukları bağlamdan koparılarak, uygulanan siyaset ve reformlarda İslami meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Yazar bu bağlamda çokça kullanıldığını vurguladığı "ulu'l-emr", "şûrâ", "ittihâd" ve "adâlet" ayetlerinin yanı sıra "kırk hadis derlemelerinin" ve "Kureyş hadisinin" nasıl kullanıldığını örneklerle detaylı bir şekilde açıklar. İkinci söylem stratejisi olarak İslam tarihine seçmeci yaklaşıma başvurulduğunu ifade eden yazar, özellikle İslam tarihinin ilk dönemlerine, dört halife dönemine odaklanıldığını belirtir. Buna göre her üç grup da kendi siyasi pozisyonlarını meşrulaştırmak için otoritenin kaynağı olarak hilafetin konumunu seçmeci bir yaklaşımla yorumlar. Seküleristler hilafetin sadece dinî yönüne vurgu yaparken modernistler siyasi, gelenekselciler ise hem dinî hem de siyasi konumunu öne çıkarırlar. Yazarın tespit ettiği üçüncü söylem stratejisi, tarih çalışmalarında genellikle başvurulan bir yöntem olduğunu belirttiği "karşı delilleri ihmal" yöntemidir. Ardıç her üç grubun da bu yöntemi kullanarak siyasi ve hukuki konumlarının meşruiyetini zedeleyecek delilleri ve argümanları görmezlikten geldiklerini vurgular (s. 96-142).

Kitabın sonraki üç bölümü, II. Meşrutiyet'i üç döneme ayırarak inceler. Dördüncü bölüm 1908-16 yıllarında hilafetin merkezinde yaşanan seküler dönüşüme odaklanır. Seküleristlerin bu dönemde bir grup olarak henüz ortaya çıkmadıklarını belirten yazar, hilafeti dinî ve siyasi bir kurum ola-

rak tanımlayıp güçlendirmeye çalışan gelenekselci İslamcılar ile hilafeti bir tür dünyevi otorite olarak tanımlayan ve aynı zamanda siyasi otoritesini de zayıflatmak amacıyla olan modernist İslamcılar arasındaki güç mücadelesini inceler. Genel anlamda mücadelenin gelenekselcilerle saray ve modernistlerle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) temsil ettiği seküler bürokrasi koalisyonları arasında geçtiği de özellikle belirtilir. Buna göre 1908 Devrimi'ni, 31 Mart Olayı'nı ve sonrasında anayasada yapılan değişiklikleri hilafetin otoritesinin zayıflatılması açısından değerlendiren yazar, bu tarihsel bağlamda gelişen gelenekselciler ve modernistler arasındaki hilafetin tanımı, halifenin otoritesinin kaynağı ve ruhani-dünyevi etki alanı üzerinden yapılan söylem mücadelesine de odaklanır (s. 145-151). Yazarın hilafetin dönüşümünde önemli gördüğü bir diğer örnek-olay ise şeyhülislamın gücünün zayıflatılmasıdır. İTC pratik boyutta şeyhülislamın konumunu önce bakanlık seviyesine düşürmekte, daha sonra kabine üyeliğinden de çıkararak gücünü zayıflatmaktadır. Söylem düzeyinde ise gelenekselciler ile modernistlerin *Mizan*, *Volkan*, *Sırat-ı Müstakim*, *Bayanül-Hak* gazete ve dergileri üzerinden, şeyhülislamın konumu ve yetki alanı tartışılmaktadır. Bu bölümün bir diğer konusu İslami söylemin sekülerleşmesi iddiasıdır. Burada da yazar başta Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Seyyid Bey örnekleri olmak üzere bizatihi modernist İslamcı entelektüeller tarafından İslami söylemin nasıl dönüştürüldüğünü ele almaktadır. Yazarın bu bölümdeki temel iddiası İslami söylemin seküler uygulamalara meşruiyet kazandırma aracı olarak kullanıldığıdır (s. 175-186).

1914-20 yıllarını kapsayan beşinci bölüm ise, sömürgecilik ve Birinci Dünya Savaşı bağlamlarında hilafetin *çevresindeki* tartışmalara odaklanmaktadır. Yazara göre, buradaki esas tartışma, hilafetin merkezi ile hilafetin çevresi (Arap milliyetçileri) arasında yaşanmaktadır; bu çerçevede iki örnek-olay olarak İngiliz ve Fransızların Arap milliyetçileri ile ortak planladıkları alternatif hilafet projeleri (Şerif Hüseyin-Arap Hilafeti, Sultan Yusuf-Mağrib Hilafeti) ele alınmaktadır. Bunun karşısında ise, hilafetin merkezindeki rakip taraflar birleşerek Osmanlı hilafetinin meşruluğunu savunmuşlardır. Aynı zamanda siyasi alanda hilafetin Müslüman toplumlar üzerindeki etkisinin farkına varan İTC, bu gücü Batılı sömürgecilere karşı kullanmaya başlamıştır. Bu bölüm, aynı zamanda Hint, Arap ve Kuzey Afrika coğrafyalarından Osmanlı hilafetinin meşruluğunu savunan siyaset ve ilim adamlarının görüşlerini de tartışmaya katarak çalışma alanını genişletmektedir. Yine bu süreçte, gerek merkez gerekse çevrenin, meşrulaştırma aracı olarak yoğun bir şekilde İslami söyleme başvurduğu, yazarın temel iddiasını oluşturur (s. 210-220).

Altıncı bölüm ise savaşın sona erdiği 1918 yılı ile hilafetin kaldırıldığı 1924 arasındaki dönemi inceler. Burada tekrar hilafet merkezindeki tartışmalar-

ra dönen yazar, örnek-olaylar olarak saltanatın ve hilafetin kaldırılmasını ele alır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'un işgali ve Milli Mücadele bağlamlarında İstanbul ve Ankara arasındaki mücadelede, aktörlerin kendi konumlarını meşrulaştırmalarında hilafeti kullanmalarına değinilir. İstanbul Hükümetinin Milli Mücadele'nin liderleri aleyhine yayınladığı fetvaya karşı Ankara Hükümetinin karşı fetvası ve Mustafa Kemal'in bu mücadeleye hilafeti ve saltanatı kurtarmak için girdiklerini açıklaması, örnek olarak verilmektedir. Milli Mücadele'nin ardından tartışma TBMM içi ve dışındaki seküleristler ile modernistler arasında devam etmiştir. Burada, yeni devletin reformlarının meşrulaştırılması sürecinde de açık bir şekilde İslami söylemin kullanıldığı iddiası saltanatın ve hilafetin kaldırılması ile delillendirilmektedir. Buradaki paradoksa dikkati çeken yazara göre, saltanatın kaldırılmasına gerekçe olarak hilafeti korumanın ve yüceltmenin amaçlandığı ifade edilmiş, hilafet kaldırılırken de bu kurumun gayriislamiliği ve millî hâkimiyet ilkesine ters düştüğü vurgulanmıştır. Aynı zamanda hilafetin kaldırılmasını meşrulaştırmak için İslami söylemlere, gerek meclis konuşmalarında gerekse yapılan yayınlarda çokça başvurulmuştur. Yazar Türkiye içindeki İslami meşrulaştırma çabalarını, özellikle Mustafa Kemal'in konuşmalarına atıflarla incelerken ve İslam dünyasındaki meşrulaştırma çabalarında da Seyyid Bey'in söylemlerine değinir. Seyyid Bey yazarın, "Fıkıh/Kelam mühendisliği" adını verdiği metoda başvurarak, seçmeci bir yaklaşımla kutsal metinlere ve İslam tarihine atıflar yapmış, halifenin meşru olmadığını TBMM üyeleri ile diğer Müslüman toplumlara anlatma çabası içinde olmuştur. Ardıç'ın bu bölümde ele aldığı bir diğer tema da devletin İslami, hilafetin ise gayriislami olduğu tezidir (s. 274-289). Mustafa Kemal ve Seyyid Bey başta olmak üzere dönemin aktörlerinin söylemlerine yer veren yazar, hilafeti kaldırın kanunun içeriğine de özellikle vurgu yapar. "Halife hal' edilmiştir. Hilafet, hükümet-i cumhuriyet ma'na ve mefhumunda esasen mündemîç olduğundan hilafet makamı mülğadır" (s. 298).

Sonuç bölümünde ise kitabın temel iddiaları özetlenmektedir. Buna göre Osmanlı-Türk modernleşmesi incelemelerinde "çatışma paradigması" soruna Batı merkezli bakarak İslam ve seküler siyaset arasındaki ilişkiyi süregiden çatışma çerçevesinde okumaktadır. Ancak konuyu sadece bu yaklaşım ile açıklamak mümkün olmaz. Çünkü ondokuzuncu yüzyılın başından 1930'lara kadar gelen dönemde Osmanlı-Türk modernleşmesinin sekülerleşme boyutu Avrupa'dan farklı bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla İslam ve modernite arasındaki ilişki felsefi ve pratik düzlemde görülen çatışma örneklerine rağmen baskın niteliği olan intibak (*accommodation*) kavramıyla açıklanabilir. Zira modernleşme sürecinin meşruiyet kaynağı olarak İslami söylem, hilafet örnek olayında da görüldüğü gibi, merkezî bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Orta Doğu'daki sekülerleşme sürecinde İs-

lam ve seküler siyaset arasındaki ilişki çatışmadan ziyade intibak kavramı ile tanımlanmalıdır.

Kitaba genel olarak bakıldığında, literatüre kattığı kavramlar (*çatışma paradigması*, *intibak paradigması*, *meta-söylem stratejisi* ile *söylem tekniği* ve *fıkıh/kelam mühendisliği* gibi), özellikle birincil kaynaklardaki yeni malzeme kullanımı ve mevcut malzemeye getirdiği yeni yorumlar açısından orijinal yaklaşımlar ihtiva ettiği görülüyor. Eserin en güçlü yanlarından biri, iki farklı metodu birleştirerek (tek tek hayat hikayelerini özetlediği) aktörlerin söylemlerini içinde buldukları tarihsel bağlamlara yerleştirilmesi ve böylece sosyolojik analizlerin önem verdiği söylem ve eylem ilişkisini etkili bir şekilde göstermiş olmasıdır. Kitabın güçlü tarafları arasına, meseleyi sadece Osmanlı-Türk modernleşmesi bağlamında değil Hindistan, Arap coğrafyası ve Kuzey Afrika'yı da içine alarak tartışması da eklenebilir. Ayrıca yazarın kullandığı tabloların (s. 87-90 ve 97), yapılan analizlerin okuyucu açısından daha anlaşılır hâle gelmesini sağladığını belirtmek gerekiyor. Kitap genel okuyucu kitesinden ziyade, tarihî olay, kavram ve kişileri derinlemesine işlemeyle alanda belirli düzeyde bilgiye sahip kişilere hitap ediyor. Bunun da en önemli nedeni şüphesiz eserin, yazarın doktora tezinin genişletilmiş hali olmasıdır. Bunun yanında dikkati çeken bir diğer husus yazarın sekülerleşme sürecini sadece siyasi ve hukuki boyutuyla ele almış olması, kültürel ve eğitim boyutunu değerlendirme dışı bırakmasıdır. Ancak kitabın tartıştığı alan, ürettiği yeni kavramlar ve argümanlar sayesinde, alandaki araştırmacıların ilgisini çekeceğini ve özellikle Türkçeye tercüme edilmesi halinde Türkiye'deki sekülerleşme tartışmalarına yeni bir boyut kazandıracağını söylemek mümkündür.

Isa Blumi

Reinstating the Ottomans:

Alternative Balkan Modernities, 1800-1912

New York: Palgrave Macmillan, 2011, 250 + XX s.

Faruk YASLIÇİMEN

Ludwig Maximilians Universität (Münih)

Akademinin üretken kalemlerinden Isa Blumi'nin, 2011 yılında iki kitabı birden çıktı. Bunlardan biri değerlendirmesini okumakta olduğunuz *Reinstating the Ottomans: Alternative Balkan Modernities*, di-